

MÁTÉ ZSUZSANNA*

Madách Imre elfelejtett verseiről

I.

Különleges örömmel olvastam Madách Imre elfelejtett verseit, két év alatt immáron harmadszor. Először a csaknem 300 költeményt¹ a Madách Irodalmi Társaság honlapján, majd visszafelé haladva az időben, másodsor az 1942-es *Madách Imre Összes Művei* kiadásban². Végül a legelőször kiadott *Madách Imre Összes Műveinek* első kötetét olvastam át, Gyulai Pál szerkesztésében az 1880-as válogatott kiadású „*Lyrái költeményeket*”³. Gyulai Pál mintegy 128 költeményt közölt – Madách fiától, Madách Aladártól kapott – kéziratos versekből és jó néhányat önkényesen javított is. A barnássárga lapokon a tartalomjegyzékben, a verscímek mellett ismeretlen, valahai olvasók ceruzás bejegyzéseit vettem észre: feltűnően sok ikszet, másutt kérdőjeleket, felkiáltójeleket, aláhúzásokat – régen volt olvasatok benyomásaiként – , végül egy meglepő, szintén ceruzás bejegyzést láttam a tartalomjegyzék végén: „X-szel jelöltek készen vannak (*Magyar Remekírók M. I.*)”. Tehát az ismeretlen szerkesztő-irodalmár Madách Imre költeményeiből 58 verset szándékozott megjeleníteni a „*Magyar Remekírók*” sorozatba. Némi könyvtári kutatás után rábukkantam e sorozat 49. kötetére⁴, mely 1904-ben *Az ember tragédiája* mellett 58 költeményt közölt, pontosan azokat, amelyeket a Gyulai Pál-féle kiadásban X-szel megjelöltek. Kellemes felismerés borzongatott: tehát az ismeretlen ikszelő lehetséges, hogy maga Alexander Bernát⁵ volt, e kötet szerkesztője, vagy egy munkatársa, akinek az értékelésével egyetértett, és aki éppen azt az 1880-as Gyulai-kiadást használta, amit én is. Ugyanakkor elszomorodva eltűnődtem: hogyan lehetséges az, hogy amíg a 20. század elején egy rangos sorozatban Madách költeményeinek egy része méltán kapott helyet, addig a 21. század elejére szinte teljesen elfelejtődtek e versek? Pedig a költemények nem változtak, azonban az irodalmi folyamat, az irodalomtörténeti kanonizáció – igen. Úgy vélem, a madáchi líra éppúgy hozzátartozik Madách Imre életművéhez, önálló értékű gondolati önkifejezéséhez és ugyanúgy hozzátartozik irodalomtörténeti múltunkhoz is, ahogy a nagy mű, *Az ember tragédiája*. Harmadszori olvasatom is arról győzött meg, hogy jó néhány versének hatása elsősorban a gondolat erejében van és a meggondolásra való készletünkben.

Gyulai Pál szerkesztői előszavában megjegyzi, hogy a Madách Aladártól kapott összes kézirat-költemény „*mintegy harmad-részét mellőzte*”⁶, majd 1904-ben már csak 58 Madách-verset ismerhetett meg a hajdani olvasó. Hasonlóan egy elfogyó tendencia tapasztalható a – Madách lírájáról szóló – szakirodalmak számát illetően is. 1880 és 1945 között tizenegy tanulmány jelent meg, ismereteim szerint: Kelemen Béla

* A Szerző az alábbi tanulmányával a *Palócföld* által kiírt 2006-os Madách-pályázaton 2. helyezést ért el.

(1885), Ábrányi Kornél (1897) Becker Hugó (1990), Palágyi Menyhért (1900, 1904), Voinovich Géza (1910, 1914), Gedő Simon (1910), Wildner Ödön (1922), Vörös István (1938, 1939) tollából. Míg 1946 és 2002 között csak alig néhány rövidebb tanulmány foglalkozott kifejezetten Madách költeményeivel, köszönhetően Bóka Lászlónak⁷ (1964), Kiss Aurélnak⁸ (1978), Schéda Máriának⁹ (1978, 1984, 2002).

Majd néhány éve kétszeresen is elérhetővé váltak Madách Imre összes versei¹⁰, és ezzel párhuzamosan egy-két irodalmár érdeklődése az egyes költemények felé fordult, ahogy az enyém is¹¹. „E művek, ha nem rendkívül becsesek is, de épen nem becs nélküliek, teljes képét nyújtják a költő fejlődésének s egyszersmind kulcsot szolgáltatnak főművéhez. Az irodalomtörténeti szempont kiadásukat nemcsak támogatja, hanem követeli is.” – írja Gyulai Pál az első kiadás előszavában¹². Hozzáfűzném: ma a teljes életmű megbecsülésének szempontja követeli, hogy ne feledkezzünk meg e költeményekről, ne feledkezzünk meg irodalomtörténeti hagyományunk e részletéről sem. Így esszéisztikus írásom ezt szolgálja, egyfajta felfedezését néhány – méltánytalanul elfelejtett, az irodalomtörténeti kanonizációból kiesett – Madách-költeménynek.

A Madách Imre teljes életművével foglalkozó monográfiák szerzői, ha figyelmük a versek felé fordult, meglátásom szerint kétféle módon – illetve e kettőt vegyítve – közelítettek ahhoz. Az egyik mód: Madách Imre rövid életének mélyen átélt élményeihez, eseményeihez párosítva idézték az egyes költeményeket, mint egyfajta poétikus 'bizonyítékokat'. Hangulati, érzelmi illusztrációkként használták őket, így kiemelve e líra kétségkívül erőteljes vallomás-jellegét, érzelem- és élményközpon-túságát. Például Palágyi Menyhért, az első Madách-monográfia szerzője – Madách Aladárnak jó barátja – szinte valamennyi jelentősebb életélményhez (szerelmi életének eseményeihez, betegeskedései révén egy állandó halál-közelség érzéséhez, kétségbeeséseihez, a családi és nemzeti tragédiáihoz, stb.) idézte a megfelelő költeményt vagy strófát.¹³ A másik fajta indíttatás a versek vizsgálatában az, amikor a monográfia-író *Az ember tragédiája* és a líra tematikus analógiáira figyelt, és ha a versekről szólt, akkor a 'nagy mű' függvényében tette ezt. Például Horváth Károly Madách Imre monográfiájában a *Tragédia* közvetlen előzményének tekintette azokat a költeményeket, melyek főként a *Benső küzdés*, az *Elmélkedések* valamint a *Legenda és rege* ciklusban kaptak helyet, ez utóbbiban található az írásom második részében analizált *A nő teremtése* című vers is. Horváth Károly tematikus analógiái szerint bibliai történeteket mitizálnak újra a *Lót*, *A nő teremtése*, *Az első halott* című versek; az „*éden-szféra*” megálmodott harmóniáját előlegzik szerinte a *Gyermekeimhez*, az *Ó-és Újkor* és az *Örüljek meg* költeményei; majd harmadik csoportként az úgynevezett „*világszemle*” verseit jelöli meg, így *Az angyal útja*, *A betelt kívánságok* címűeket. A tematikus csoportosítás negyedik válfajaként a történelmi küzdelem értékét és az élet – halál kérdéseit felvető verseket különíti még el, ide sorolva a *Pál öcsém sírjánál*, a *Mária testvérem emlékezete*, az *Éjféli gondolatok* verseket és *A halál költészete* című ötrészes ciklust¹⁴. Voinovich Géza Madách-könyvében a kétféle megközelítés vegyül, így mind az élet-élményforrást, mind a tematikus szempontot alkalmazza a versek bemutatásánál.¹⁵ Az is szinte egybehangzó megállapítása valamennyi Madách verseiről szóló tanulmánynak (illetve a monográfiák erre vonatkozó részeinek), hogy költeményeinek nagyobb része 'előtanulmánya', félig sikerült 'vázlata' főművének, *Az ember tragédiájának*, és hogy verseinek többségét poétikai – stilisztikai 'érleletlenség' jellemzi. A főmű mintegy elhomályosította azoknak a költeményeknek

az értékességét, melyeket mégsem kellene az utókornak elfelejtenie. Mindössze két rövid tanulmányt találtam, viszonylagosan a közelmúltból, melyek a madáchi líra egy részének az értékességét hangsúlyozzák, Bóka Lászlótól¹⁶ (1966) és Kiss Auréltól¹⁷ (1978) a talán nem véletlenül azonos címet viselő *A lírikus Madách* című írásukat, melyben mindketten figyelmet és tiszteletet érdemlő alkotásoknak véltek jó néhány Madách-költeményt. Kettőjük értékelésével összhangban és azt kiegészítve válogatással, Madách Imre következő, méltánytalanul elfeledett költeményeit említeném meg felsorolásszerűen: *Dalforrás* (1847); *Nyári nap, téli éj* (1847); *Pál öcsém sírjánál* (1849); *Hazaérkezéskor* (1853); *Lélekerő* (1854); *A nő teremtése* (1856); *Hit és tudás* (1856); *Számoltam magammal* (1857), *Éjféle gondolatok* (1857); *A betelt kívánságok* (1857); *Megnyugvás a sorsban* (1857); *P. barátomhoz* (1857); *Óriüljek meg* (1857); *A halál költészete* (1857); *Elveink* (1863); *Lemondás* (1863); *Egy örült naplójából* (1864); *Életbölcesség; Egy nyíri temetőn; Isten keze, ember keze; Az álló óra; Pereat; Szív és ész és az Útravaló verseimmel*.¹⁸ (Írásomban csak némelyikükről tudok szót ejteni a terjedelmi korlátok miatt.)

II.

Madách Imre számos versének pontos keletkezési ideje több helyütt bizonytalan vagy ismeretlen,¹⁹ így a kronológiai bizonyosság hiánya az olvasó, a befogadó számára szinte automatikusan kijelöli az intertextuális fogódzót, azaz magának a *Tragédiának* a szövegét, másrészt másfél évszázada a befogadó először a *Tragédiába* mélyed el és érdeklődése csak ezután fordul Madách drámáira, netán egészen kivételes esetekben a verseire is. Ha ismerjük *Az ember tragédiája* egész szövegvilágát és elkezdjük a magunk örömeire olvasni a Madách-verseket, akkor egy-egy – a *Tragédiából* ismert – motívum vagy gondolati párhuzam felbukkanásának felismerésével és így a *Tragédia* valamely szegmentumának a versbe való belépésével már túllépünk a konkrét költemény szövegén. Tudatosan vagy tudat alatt, de szinte megakadályozhatatlanul elindul bennünk egy mozgás, egy játékos, teremtő, elsősorban intellektuális síkon történő ide-oda irányuló mozgás az adott költemény és a *Tragédia* szövegvilága között, és ez utóbbi szinte feltölti az előbbit, sőt, szinte dialogizálnak egymással. Így észrevesszük, hogy a verseket egyszerűen nem tudjuk olvasni a *Tragédia* nélkül. Számomra Madách költeményeinek olvasása nem elsősorban az esztétikai élmény vagy a 'sikerületlenség – sikerültség' ilyen-olyan esztétikai, poétikai minősége²⁰ felől válik analizálhatóvá, hanem a versek értelmezési folyamatának a milyensége felől, azaz, ahogyan ebbe a versolvasási folyamatba folytonosan belejátszik a *Tragédia*, mert előbb vagy utóbb belejátszóvá tette maga az alkotó, Madách Imre. Nem csak tematikus úton, ahogy azt Horváth Károly – csoportosítva – összefoglalja, hanem elsősorban e líra és a *Tragédia* közötti gondolati kapcsolatrendszer tekintve. Nézzünk a líra és a *Tragédia* 'párbeszédére', a versértelmezés dialogikus folyamatára egy konkrét példát – egy ismeretlenül maradt Madách-verset, *A nő teremtése* címűt – szubjektív olvasati reflexióimmal és a belejátszás mozgásának szemléltetésével kísérve!

A költemény meglepő felütésében egy egyéni – romantikus – mítosz formálódik, hasonlóan a *Tragédiához*, hiszen ott is, mintegy továbbíródik a teremtés-történet, ahogy azt *Madách Imre, a poeta philosophus (Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról)* című könyvemben analizáltam²¹. Az első strófákban pedig vegyítődik a

görögök Erósz-mítosza a zsidó ószövetségi mitológiával. Vajon ki ez a lény, akinek még Lucifer, a hajthatatlan, a 'dacolva hódoló' is 'térdet hajt'? Egy nőnemű tündér szellemlény, egy nő-angyal, Hajna az, aki előtt még Lucifer is leborul. Mintha a *Tragédia* Luciferjének paródiája lenne a vers szerelmes Lucifere, így egyben nevetésre ingerlőként. Majd a 4. és az 5. versszakban egy másfajta teremtéstörténetről olvashatunk:

*Jehovának jött egy pajkos gondolatja,
A végetlen ürben hogy földünk teremtse,
Játékául az ős szellemeknek és ím
Gondolatját menten a tett is követte.*

*„Szellemek, hű társim! jőjjetek, jőjjetek!
Mindenkiteremtsen, mint szeszélye súgja,
Közösen készítsük el a porvilágot,
Majd meglátjátok, mi jót nevetünk rajta.”*

Kedélyes ez a szellemvilág, a keresztrímek és a felező tizenkettes hangsúlyos ütemezés játszi könnyedséget adnak a verssoroknak. Jehova pajkos gondolatától vezérelt világteremtése, az emberi létezés, mint az isteni kacagás tárgya, görög mintára – megerősíti azt az intenciót, hogy a szellemvilág komédiájáról olvashatunk. A költemény mindentudó, Jehova gondolatát, Lucifer érzéseit, az ördögi érzéseket is ismerő narrátora szerint a világteremtés oka csupán egy isteni pajkos gondolat, az 'ős szellemeknek' a játéka. Ahogy játék a *Tragédiában* is, mégpedig Lucifer szerint – az Úrral szembeni vitájában. Úgy tűnik számomra, mintha a vers 'narrátora' a *Tragédia* Luciferének szemléletében állna. A vers 6. strófájában a teremtés az ellentétek egységében történik, szintén analógiát mutatva a *Tragédiában* a Lucifer által látott teremtéssel. A 7. versszak narrátora továbbra is a *Tragédia* Luciferjének hangján szól, hiszen az Isten képmására teremtett férfi csupán egy báb, aki nem látja báb-mivoltát, nem látja az isteni végzetet, a transzcendens determinációt, mint a sorsát mozgó sodronyait. Ádám paródiája (lehetne) ez a báb-férfi, ugyanakkor az ember paródiája is. A báb: a teremtett ember metaforája, igaz a *Tragédia* „hiú bábja” helyett itt legalább egy 'méltósággal játszó báb', mint az első ember; a bábjáték: az élet, a létezés metaforája (a *Tragédiában* a szellemszemekkel látó Ádám nevezi „játék csillogása”-nak a természet titkait); a sodronyok pedig a végzetszerű meghatározottságok, a determináció metaforája. A narrátor megláttatja az olvasóval az ember sorsát, tetteit irányító, determináló sodronyokat, de a teremtett ember szeme előtt ezek rejtve maradnak, így válik egyszerre komikussá és tragikussá is olvasatomban ez a méltósággal játszó báb-ember. Ugyanakkor a versnek ez a leginkább 'sikerült' és gondolatgazdag strófája szinte válaszol a *Tragédia* egyik legnagyobb dilemmájára: a szabad akarat és a determináció, a szabadság és a végzetszerű meghatározottságoknak a szembeállítására, ez utóbbi érvényességét, a determinációt hangsúlyozva, ahogy azt Lucifer teszi a *Tragédiában*. Az elemzett 7. strófa így szól:

*Jehova teremtett önképére férfit,
Mint bábót készítiünk a gyermek-színpadra,
Melyen olyan furcsa méltósággal játszik
Szem előtt elrejtett sodronyán vonatva.*

A következő versszakban Lucifer dualizmusával szembekerül Jehova monoteizmusa, a hatalom megszerzésének kontextusában, hasonlóan a *Tragédia* első színéhez²².

*„Készen áll a föld, most kormányozzunk együtt”
Szólt Lucifer. – „Nem, az csak engem illet!
Viszonzá Jehova; vagy nem-é teremtem
A földnek királyát?” – s amint mondta, úgy lett.*

*A szelídebb lelkek megnyugodtak benne,
A meghódolók közt első volt szép Hajna,
Csak néhány törhetlen volt még Luciferrel,
Amint a hűséget büszkén megtagadta.*

Majd a következő hat versszakban előttünk áll a *Tragédia* parodisztikus Lucifere: a szerelmét és az önbecsülését meg nem tagadó, új világot teremteni akaró, Jehovával megküzdő Lucifer, aki elbukik ugyan e harcban, de szerelmét, „szép Hajnáját” mégsem tudja feledni. Az elbeszélő költemény utolsó strófáiban Lucifer ’visszalopózik’ a mennynek ajtajához és Hajnát elcsábítja:

*És midőn fölébredt Lucifer karjában,
Az égből száműzve, itt földünkön volt már,
Megtörtötété őt kedvesének csókja.
Rá többé bocsánat, rá többé üdv nem vár.*

*Lucifert ellenben megszentelte a csók,
Pártos társaihoz már többé ő sem fér,
Nincs hát maradások égben vagy pokolban,
Csak földünkön, köztök mely közömbös harctér.*

*És az ölelésnek mennyek ajtajánál
Lányka lett gyümölcse, — ördög, angyal lánya,
Fölfogák szülői, elvivék s letették
Az alvó Ádámnak vágyteljes karába.*

*Ádám ébredt, titkos vágy voná a lányhoz,
Úgy érzé, mint hogyha oldalából lenne,
Nem tudá, hogy angyal s ördögnek csókjából
Lőn kinúl és üdvül a leány teremtve.*

*Ámde Lucifer, a zord, és szende Hajna
Csakugyan világot alkotott magának,
Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva
A szívnek világán benne uralkodnak.*

„Ah, már a Sátán is romantizál” – juthat eszünkbe Ádám szava a londoni színből, a végére jutva e megmosolyogtató, lírába szőtt, könnyed, szentimentális történetnek. Az első nő – a *Tragédiában* méregből és mézből összekevert nő –, itt a kín és üdv hordozója, egyszerre ördögi és angyali teremtmény. Nemzése, megteremtése révén Lucifer és Hajna „*Csakugyan világot alkotott magának,*” a szívnek világát, amelyben uralkodnak. A szerző játékos formálása megteremtette a *Tragédia* Luciferjének, a hideg tudásnak és érzelemmentességnek parodisztikus ellenpárját: a romantikus,

szerelmes ördögöt és annak egyéni mítoszát, *A nő teremtését*. A *Tragédia* Luciferre helyett – aki az érzelmektől irtózik, s a tudás fegyverével hiába harcol az emberi érzelmek ellen, mert uralkodni nem tud rajtuk –, e költemény Luciferre az érzelmek világának a megteremtője az első nő teremtése által.

III.

Ne feledjük, a verseket ugyanaz a szuverénül gondolkodó alkotó²³ írta, mint *Az ember tragédiáját*. E lírát áthatja Madách 'szíve' (az ádámi beszéd): a heves lelkesedés, az érzelmek, az ábrándok, az érzések, a hit és a szent eszmék súlya, az idealizmussal telítettség, a jobbító szándék, a nemes küzdelem, a csalódások fájdalma; de még többször Madách 'esze' (a luciferi beszéd): a hideg, a maró gúny és gúnykacaj; az éles kritika; a negatívumok, az értékvesztések és a determinizmus meglátatása; a racionalitás; a kesernyés kiábrándulás és a pesszimizmus. A versek néhány esetben az (ádámi) lelkesedést szólaltatják meg, de még többször a (luciferi) hideg józanságot, a durva világ realitásának kicsinyes uralmát, a nagyszerű dolgok megkérdőjelezését s a szkepticizmussal járó kacagást is. Az egyes versekben külön-külön, néhol egy versen belül egyszerre megszólalóan ugyanúgy egymást gerjeszti és egyben mérsékli e kétféleség és egymásnak ellentétes kiegészítői egy ellentmondásos együttlevőségben, vegyítve az ábrándokat, az eszméket, a morális értékek állítását – mindezek hiányával, a kiábrándulással és a kiábrándítással, ahogy a *Tragédiában* is²⁴. Mégis, Madách költészetében – összességében – erőteljesebb a (luciferi) szkepszis és pesszimizmus, mint a drámai költeményében.

E (luciferi) szkepticizmusból itt csupán egyet emelnék ki, a gúnykacajt és annak motivikusságát. A gyarló emberi világra tekintő kívülálló lírai magatartás ez, mely sokszor megvetéssel telített és – romantikus módon – gúnykacajjal párosított. A *Tragédia* Luciferének szállóigévé vált mondata – „*Tragédiának nézed, nézd legott komédiának és múltattni fog*” – szinte sommázza e kacagások tragikus-komikus ellenpontozottságát. A szekvenciaszerű verssorok egy erőteljes pesszimizmust sugallnak:

„Kacagok, ha hallom mondani,
Emberben égi szikra ég.” (Egy őriült naplójából)
„Kacagja hát csak a por gyermeke,
Ha szállni kezd korlátlan szelleme
S a végtelenbe nyargal,” (Őrüljek meg)

Végül néhány ördögien kacagó strófa a *P. barátomhoz* verséből, melynek satirikus kórkritikája ma is meggondolandó:

„Ha híres férfit látsz, amint vezérel
Országokat s vág fontos arcokat,
Magasb lénynek tekinted áhitattal,
És törpének hiszed saját magad.
Hiszed, hogy minden léptén bölcsesség van,
S ki fel nem fogja őt, csupán te vagy,
Kacagj, kacagj, mert a nagy férfiú, ah!
Egy szállal sem különb, mint tenmagad.
Ha szent ügy zászlaját látod kitűzve,
S alatta hangzik ihletett beszéd,

Míg lelkesült csoport gyülöng alája,
 S nőni érzed a nép szellemét;
 Kacagj, kacagj, mert minden egyes érzi,
 Hogy a zászló csak vastag ámitás,
 Néhány deáké a gúny s lelkesülés,
 A többieknek elve, célja száz. (...)

Ha látsz nőt, ki keble édenével
 Bűvös csókjával éltet, üdvözít,
 Kacagj, kacagj, most olvasá meg az árt,
 Melyért eladta szívét, bájait. (...)

Ha látsz haldoklót térni Istenéhez,
 S elfogja lelked méla áhítat:
 Kacagj, Istent vágnék csak megcsalni, percnyi
 Bánattal, hosszú bűnös út miatt.
 És jó a pap, áldást mond a halottra,
 Buzgón hajolnak meg vén térdei:
 Kacagj, mert amíg ajkai mozognak,
 A temetési díjat számolja ki.
 Te komolyan veszed nagyon, barátom,
 Az életet, ne vedd, mert jaj neked!
 Kacagj velem, míg a sok kacagásban
 Szíved kigyógyul vagy megreped."

Említettem, hogy a madáchi líra egészében az adámi és a luciferi szemlélet, attitűd és hangnem egyaránt jelen van, egyfajta ellentmondásos együttlevőségben, vegyítve az ábrándokat, az eszméket, a morális értékeket a kiábrándulással és a megkérdőjelezésükkel. Az ellentétes együttlevőségeknek egyetlen versben való megjelenésére az *Életbölcesség* című költeményét idézném (aláhúzással jelölve az ellentételezéseket):

„Az ifjú lélek ha világba lép,
 Mint nap, fényárban lát mindent körében,
 Míg végre eszmél s látja, hogy mocsár,
 Miről lopott sugár reng gazdag ékben.
 Boldog, ha megbékélve a világgal,
Tovább ragyog s nem gondol a mocsárral.
 Az ifjú lélek ha világba lép,
 Azt tartja, Isten mása minden ember,
 Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az,
Ördögnek nézi csalt kebel dűhével.
 Boldog, ki megbékélve a világgal
Sem ördögöt, sem angyalt nem keres már.
 Az ifjú lélek ha világba lép,
Csillagnak tartja a lány szerelmét,
 Örjöngve küzd, kételkedik, remél,
 Míg eszmél s porban látja istenségét.
 Boldog, ki megbékélve a világgal,
Csillag helyett beéri jó parázssal.”

Ahogy a *Tragédia* legfőbb gondolati konstruáló elvének az ellentmondásos együttlevőségeket vélem Madách-könyvemben²⁵, ugyanúgy erről győztek meg költeményei is. Gondolati reflexióinak mintáját ez a bölcselkedően (az ádámi lelkesedésből, eszmékből, csalódásokból és/vagy a luciferi keserű felismerésekből, szkepticizmusból fakadó) polemizáló szemlélet hatja át. Ennek poétikai-retorikai lecsapódása az, hogy a madáchi lírában feltűnően sok az ellentételezés, az oximoron, a paradoxon, az igenek és a nemek, a pozitívumok és negatívumok együttlevősége valamint az elégikus, a szarkasztikus és a tragikomikus hang keveredése. A madáchi érzések és gondolatok lírai kifejezései, egy következő logikai láncszemként igen gyakran magukhoz vonják az ellentétes pólust:

„Élnem vagy halnom egy...” (Édességek)
„... bölcső és a koporsó egy...” (Élet és halál)
„Mennyet, poklot, mindegy már nekem...” (Vadrózsák IV.)
„Bú s remény közt a kétség megöl.” (Vadrózsák IV.)
„Vonz és öl szemed sugára –
Poklát, üdvét ha kitarja.” (Borkához III)
„Hála, hogy reményünk a miként fogy,
Emlékeink kincse mind nagyobb...” (Hozzá, mint nőhöz)
„Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt
Kell mindkettőnek hullámoznia.” (Dalforrás)
„Mostan számoltam már sorsommal,
Nincs öröm, mely meglephetne még,
S mely nyugalmam megzavarhassa,
Nincs számomra olyan veszteség.” (Számoltam magammal)
„Ez tehát a büszke ember története!
Lelkem elszorul, hogy mért is küzd hiába?
Mért imád erényt, mit csak kacag az ég is,
Míg a bűnt hű társa, a pokol fentartja.” (Éjféli gondolatok)
„És mégis hogyha elvesz a hit,
El a remény és szeretet,
S helyette kétely, gyűlölet, meg
Kétségbesés foglal helyet.” (Pereat)
„Hittem, kétkedtem, vágytam és lemondtam,
Mosolygtam, sírtam, multon és jövőn,” (Útravaló verseimmel)

Számos versében a bú együtt él az örömmel, a sugár az árnyal, a hit a kétkedéssel, a remény a kétséggel, az ördög az angyallal, Isten gondja az emberreményekkel. Úgy vélem, ez a gondolati mintázat, amit éppen csak érzékeltettem néhány verssoron keresztül, nemcsak a romantikus szélsőséges ellentételezésekre való szándékos törekvéssel és stílushatással magyarázható, hanem sokkal több ennél: Madách Imre látásmódjának és alkotó tevékenységének kreatív mintázatát mutatja meg számunkra – versein keresztül.²⁶ S hogy mennyire belülről és mélyről fakadó ez a látásmód, ennek bizonyosságául idézném a *Szív és ész* című költeményének utolsó három strófáját, melyet élete végén kedveséhez, *Borbálához*²⁷ írt:

„Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen őriülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mit élébe Isten, ember von.
Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög vélem,
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, semmi, csak a szerelem.
S `verve sorstól végig a világon
Áldja a szerelmet boldogan! –
Ily árért sem vásárolta drágán,
Melyben a menny üdvössége van!”

IV.

Röviden utaltam már a szakirodalom egyik hagyományos szempontjára a madáchi líra és a *Tragédia* összevetésének kapcsán, mégpedig a tematikus párhuzamokra. Ezen túl véleményem szerint még feltáratlan a madáchi líra és a *Tragédia* közötti gondolati analógiák sora. Ez a hiány egyben egy további lehetséges kutatómunka irányát is jelzi számomra. Így reményeim szerint a közeljövőben érdemleges és új megállapításokra juthatok akkor, ha a madáchi életmű líráját és a *Tragédiát* összevetem a kínálkozó életfilozófiai analógiák és problémakörök alapján: így az élet és a halál, az életküzdelem, a végzet és a szabad akarat, a jó és a rossz küzdelme, a hit, a remény, a kétség, a szerelem (stb.) örök nagy problémái felől.

Írásom utolsó fejezeteként a végzet (determináció) problematikáját emelném ki ezen analogikusságokból. Ahogy számos versében, úgy drámai költeményében is, a filozófiai alapkérdés erre vonatkozóan így fogalmazható meg: vajon magunk irányítjuk sorsunkat vagy számunkra ismert és ismeretlen tényezők befolyásolják életünk útját? Madách *Tragédiájában* Lucifer a determinizmus azon válfaját képviseli, mely a teremtett világon minden létezőnek, így az embernek is egy egyetemes meghatározottságát vallja. Vele szemben Ádám a szabad akarat, a szabadság tudatos híve, autonóm ember, aki a nagyszerű eszmék megvalósításának belső motivációjától hajtva maga kívánja irányítani cselekvéseit és élettörténetét, az emberi nem képviselőjeként pedig az emberiség történelmét, mindenkori szabad akaratán, választásain alapulva. Az utolsó színig nem fogadja el, hogy az ember élettörténetét akaratától független tényezők határozzák és szabják meg. Az akaratszabadság eszméje volt az első („önmagad intézzed sorsodat”), amellyel Lucifer csábított, és ez az utolsó, melynek érvényességét akár öngyilkosságával is bizonyítaná Ádám.²⁸

Számtalan költeményének szentencia-szerű következtetése: a végzet, a sors hatalma, az általa irányított ember, annak végzet általi korlátozottsága. Például a részletesen bemutatott *A nő teremtése* című versének leginkább 'sikerült' 7. strófájában a báb-metaphora a szabad akaratában hívő embert, míg a sodronyok metaforája a végzetszerű meghatározottságokat, a determinációt jelöli, és ez utóbbi érvényességét, a determinációt hangsúlyozza a lírai alany. Számos szerelmi költeményében egyfajta világi determinizmus áll szemben a szerelem szabadságával, annak boldog lehetőségével vagy a végzet, mint eleve elrendeltettség értelmezhető:

„Győztél hát felettiink, nagyvilág,
 Vad zajoddal, kalmár számolással
 Elriasztád álmokképeink...” (Lemondás)
 Ha a végzet rendelte, hogy soha
 Már egymáséi ügyis nem lesziünk.” (Felejtünk)
 „Úgy az ember hitvány eszköze a sorsnak
 S tenni semmit nem bír önnön erejével,
 Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,
 Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.” (Éjjéli gondolatok)
 „Boldog, ki megbékiülve végzetével
 Élvezni tud a perc költészetével.” (Életbölcesség)

A Tragédiában a nagyszerű eszmék torz vagy éppen ellentétükre forduló gyakorlati megvalósultságának egyik oka az, hogy az emberi nem természetében uralkodik egy másik végzetszerűség is. Az ember 'sárból és napsugárból' összegyúrt lény, tehát az emberben ott van egy eredendő gyarlóság: a silány emberi ösztönök, a méz mellett a méreg, a hatalomakarás, az irigység, az agresszivitás. Néhány verssorával illusztrálva: „amaz a veretett, emez meg ver” (Kormányzási ildom), vagy „Ember sorsa: hogy romlás legyen csak.”. Madách az Egy őriült naplójából című versében szinte leltárt készít az emberi gyarlóságokról, melyek végzetszerűen benne vannak az emberi természetben:

„Megmondom e kor embere minő:
 Házasságrontó, szerelemszövő,
 Tanácsban dúis, tettben szegény Lázár,
 Ebédhez gyors, éheshez késve jár.
 Halottnál sír, de inségnél siket.
 Más öröme sír, más baján nevet.
 Virágot is csak érdekből nevel
 Hogy legszebb díszében törhesse el,
 A kisbárányt levágni rendeli
 De vérét folytani mégsem nézheti.
 Köszönt négy cifra lónak, s hogyha jó
 Isten számáron, megtagadja ő, (...)
 Tál vízben nézi a tengervihart,
 Színpad díszitményén a regghajnal.
 Valódi vést nem bírna lelke el,
 Szabadban meg híves szél fú reggel.
 De egy szívemnek mégis vigasza:
 Hogy jobb az ember sohsem vala.

Halovány erényök, halvány bűnök,
 Amaz színlés csak, nem feláldozás,
 Sírnak rajtad, hogyha bajba estél,
 Imádkoznak s cselekedjék más.
 De nem is rabolnak vakmerően,
 Lopnak csak mosollyal ajkukon,

Nem gyilkolnak férfias nyíltsággal,
 Gombostűkkel szurkálnak agyon.
 Lennének jók, hogy szerethetném, vagy
 Gyűlöletre elég gonoszak,
 És becsülni tudnám jóban, rosszban,
 Erejéért akaratumnak.
 Míg így undorral köpöm ki őket,
 Oly émélygően lágyemelegem.
 És kerülöm leverő unalmát
 Egyhangú, kicsinyes körüknek.”

E gyarlóságokra tekintő kívülálló lírai magatartás vagy megvetéssel telített vagy romantikus módon, a kacagással párosított. A kacagás pedig néhol (luciferi) gúnykacaj vagy – egy újabb ellentmondásos együttlevőséget szemléltetve – ‘isteni kacagás, isteni tréfa’. Például *P. barátomhoz* című költeményében maga a létezés, a teremtetett világ csupán egy isteni tréfa:

„Tréfának nézi Isten is e földet,
 Tréfának ember, amit rajt mível
 Különbösen a szépmindenség köréből
 Rég, mint fekélyt úgy lökte volna le.” (*P. barátomhoz*)

Hasonlóan *A nő teremtése* költeményében is, Isten egy pajkos gondolattól vezérelve teremtette a földet: „Játékául az őszellemeknek”, vagy a *Tragédiában* Lucifer azzal vádolja az Urat, hogy a teremtés csupán egy ismétlődő és értelmetlen rossz játék, melyben „végzet és szabadság egymást üldözi”.

* * *

Remélem, írásomban sikerült érzékeltetnem, hogy miért is olvastam ‘különleges örömmel’ Madách Imre elfelejtett verseit...

Jegyzetek

- ¹ A *Madách*-versek pontos számbavételét e tanulmánykötet második része tartalmazza Bene Kálmán: *A madáchi líra filológiai nézőpontból* címmel.
- ² *Madách Imre Összes Művei. I., II.* Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai Nyomda, Budapest, 1942.
- ³ *Madách Imre Összes Művei. I-III.* Kiadta: Gyulai Pál. A költő arczképével. Első kötet. Lírai költemények. Budapest, Az Athenaeum R. Társulat Tulajdona. 1880.

Gyulai Pál *Madách „osztályozását”, „gyűjtő címeit”,* azaz a ciklusokba rendezést megváltoztatja, „önkényesen megbontotta a költő által megszabott rendjüket, más ciklusokba osztotta be őket és még egyes ciklusokat is átkeresztelt.” (Halász Gábor: *Jegyzetek. Madách Imre Összes Művei. II.* Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai Nyomda, Budapest, 1942., 1157.) Gyulai válogatott kiadásában a *Szerелеm, Benső küzdés, Benyomások, Jellemzések, Kedvcsapongások, Rajzok és képek, Elmélkedések, Epigrammák* ciklusok szerepelnek, míg a Halász Gábor-féle 1942-es kiadás, mely a Madách Imre által rendezett „bőrbe kötött költeményes kéziratkötet” belső cikluscímeit vette figyelembe, kiegészül még *Románc és ballada, Legenda és Rege, Tábori képek* című ciklusokkal

valamint a *Levelekkel* és a *Vegyeseikkel*. Mivel Gyulai Pál kiadása a szöveghűség szempontjából nem megbízható az önkényes javításai miatt, ezért Halász Gábor kiadását használom a versek idézésének alapjául.

- 4 *Madách Imre munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Alexander Bernát. Budapest, Franklin-Társulat, magyar irod. intézet és könyvnyomda, 1904. Magyar Remekírók 49. kötet.
- 5 *Alexander Bernát* filozófus, esztéta-irodalmár, esszéista, sikeres irodalmi és filozófiai kiadványsorozatok szerkesztője, jeles filozófiai műfordító. Véleményem szerint az egyik legjobb 'szoros szövegolvasatot' ő készítette *Az ember tragédiájáról*, 1906-ban. Vö.: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta: Alexander Bernát. Második, javított kiadás. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. Kiadása, Budapest. 1909.
- 6 *Madách Imre Összes Művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. V. o.
- 7 Bóka László: *A lírikus Madách*. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1966., 624-634. o.
- 8 Kiss Aurél: *A lírikus Madách*. In: *Madách-tanulmányok*. Szerkesztette: Horváth Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978., 255-264. o.
- 9 *Schéda Máriának – tanulmányai összegzéseként – 2002-ben jelent meg könyve a madáchi líra és a Tragédia néhány párhuzamáról, Madách „élménytípusai” és problémakörei alapján (közélet, politika, tudás, és tudomány mibenléte, szerelem, halál és halhatatlanság)*. Vö.: *Schéda Mária: A líra és a Tragédia párbeszéde*. Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2002.
- 10 Egyrészt az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtára révén, másrészt a Madách Irodalmi Társaság honlapjának közvetítésével (www.madach.hu) érhető el az összes ma ismert Madách-költemény.
- 11 Vö.: *XIII. Madách Szimpózium*. Szerk.: Bene Kálmán. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Szeged - Budapest, 2006. (*Varga Magdolna, Bene Kálmán és Máté Zsuzsanna* írtak rövid terjedelmű tanulmányokat egy-egy versről.)
- 12 *Madách Imre Összes Művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880., IV. o.
- 13 Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.T. Kiadása, Budapest, 1900.
- 14 Horváth Károly: *Madách Imre*. Horpács, 1999., 101-106. o.
- 15 Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest, Franklin Társulat, 1914.
- 16 Bóka László: *A lírikus Madách*. 1966., 624-634. o.
- 17 Kiss Aurél: *A lírikus Madách*. 1978., 255-264. o.
- 18 A költemények keletkezési időpontja bizonytalan, nagyobb részt csak hozzávetőleges és a magánéleti párhuzamokból vagy a levelezésből következtetett. Az általam felsorolt versek utolsó hét költeményének keletkezési időpontja ismeretlen, bár néhányuké valószínűsíthető: a *Pereat* talán válásának időpontja után 1856 és 1857 táján keletkezett (vö.: Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. 1914., 92-104. o.). A *Szív és ész* című költemény a *Borbála* illetve *Borka*-szerelemhez kötődik, tehát 1863 januárja és 1864 szeptembere között keletkezhetett (vö.: Horváth Károly: *Madách Imre*, 1999., 208. o.). Az *Útravaló verseimmel* című vers záródarabja annak a „bőrbe kötött költeményes kéziratkötetnek”, melyet Horváth Károly Madách-monográfiája szerint 1864 februárjában állíthatott össze Madách, így e vers, egyfajta epilógusként, 1863-ban vagy 1864 elején keletkezhetett. (vö.: Horváth Károly: *Madách Imre*. 1999., 209. o.) A fentebb felsorolt költemények zárójelben megjelölt keletkezési idejét Radó György és Andor Csaba határozta meg. Vö.: Radó György – Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006.

- ¹⁹ A versek kronológiája azért bizonytalan vagy éppen ismeretlen, mert a versek megjelenési adatai csak azok kis hányadához köthetőek, így a *Lantvirágok* serdülőkori kötet (1840) és néhány, a lapokban megjelent versek keletkezési időpontja ismert teljes bizonyossággal. A versek kézírataira *Madách Imre* nem írt kelteztést, költeményeinek nagyobb részét 1864 elején tematikus ciklusokba csoportosította az úgynevezett „bőrbe kötött költeményes kéziratkötet” számára és jó néhány költeményt át is írt közülük. Vö.: Radó György – Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006.
- ²⁰ Gyulai Pál véleményén nem változtatott az utókor az elmúlt 126 év során: „Madách költői tehetség, de szorosan véve nem lyrai; a dalnak önkénytelen kiömlése, az ódának merész szárnyalása nem az ő sajátja. Ő az elégiai ellágyulás és filozofiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője (...). Küzd magával, az érzések és eszmék súlyával, a nyelv és a verselés nyűgeivel. A belforma lyraibb báját, a külforma zengzetesb rhythmusát mintha megtagadta volna tőle a természet.” *Madách Imre Összes Művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. VI. o.
- ²¹ Vö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus. Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. (Második kiadás.), 125-139. o.
- ²² Vö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004., 107-125. o.
- ²³ Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004., 8-9. o., 41-42. o.
- ²⁴ Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004., 15-40. o.
- ²⁵ Vö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004., 15-40. o.
- ²⁶ Ebben az alapmintázatban *Az ember tragédiájának* egyfajta ellenpólusa – írásom II. részében bemutatott – *A nő teremtése* című költemény, úgy, mint a szellemvilág komédiája és Lucifer paródiája.
- ²⁷ Borbálához illetve Borkához fűződő szerelmi kapcsolatát Andor Csaba foglalta össze: In: Radó György – Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006., 584-586. o.
- ²⁸ Bővebben bemutattam e problémakört a Tragédia elemzésén keresztül. Vö.: Máté Zsuzsanna: *A végzet hatalma Madách Imre Az ember tragédiájában*. – In: XII. *Madách Szimpózium*. Szerk.: Bene Kálmán. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Budapest–Balassagyarmat, 2005., 34-47. o.